

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

*Filosofia religiei la David Hume:
critica gândirii religioase și limitele rațiunii
Care sunt originile și ce presupune studiul naturalist al religiei*

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Vasile Muscă**

**Student-doctorand:
Anghel Alexandru**

Cuprins

Introducere	5
Capitolul 1	13
Filosofia religiei: între rațiune și credință	13
1.1. Delimitări conceptuale	13
1.2. Rațiune și contemplație	16
1.3. Rațiune și revelație	23
1.4. Religia naturală	36
1.5. Universul medieval și cel modern	46
1.6. Lumina rațiunii și întunericul religiei	48
Capitolul 2	51
Hume și religia rațiunii	51
2.1. Credință și rațiune	52
2.2. Critica religiei rațiunii	66
2.2.1. Problema miracolelor	69
2.2.1.1. Aplicare la un caz particular	79
2.2.2. Argumente ale religiei naturale	84
2.2.2.1. Argumentul proiectului.	86
2.2.2.2. Problema răului	103
2.3. Considerații finale.	109
Capitolul 3	111
Filosofia naturală și geneza studiului naturalist al religiei	111
3.1. Studiul contemporan al religiei: două perspective	112
3.2. Noua știință	115
3.2.1. Revoluția Științifică	117
3.2.2. Istoria naturală: de la superstiție la religie	124
3.3. Contextul și cauzele cercetării naturaliste a religiei	128
Capitolul 4	131
Hume și originea naturală a religiei	131
4.1. Conceptul de „istorie naturală”	132

4.2. Religia ca fenomen natural	135
4.3. Originea religiei	137
4.4. Abordarea naturalistă contemporană a religiei	142
4.4.1. Dennett și originea religiei	143
Concluzii	148
Bibliografie	153

Cuvinte cheie: *filosofia religiei, istorie naturală, religie naturală, rațiune, credință, revoluție științifică, epistemologie, istoria filosofiei, filosofie naturală, empirism, naturalism metodologic, reduccionism, scepticism moderat, scepticism excesiv, epicurism, deism, teism, obiectivarea religiei, evoluționism, selecție naturală, antropologie, biologie, cauzalitate.*

În această lucrare, caut să identific elementele importante din planul intelectual european care au făcut posibilă abordarea naturalistă a fenomenului religios din *Istoria naturală a religiei* de David Hume în vederea unei mai bune înțelegeri a acestei perspective atât în cadrul gândirii filosofice a lui Hume cât și în cel al concepțiilor naturaliste și științifice actuale despre religie. Pentru realizarea acestui lucru, caut să răspund la întrebarea: Ce procese și transformări au contribuit la o abordare a religiei care să urmărească stabilirea *cauzelor* și nu a *adevărului* acesteia? Mai exact, procesul care a dus la geneza unei cercetări a fenomenului religios care, prin metodologia și principiile sale, nu presupune și nu depinde de credința (justificată sau nu rațional) a cercetătorului în dogmele și crezurile fundamentale specifice obiectului studiat.

Pentru realizarea acestui obiectiv, mă voi folosi, în primul rând, de surse primare, adică acele opere relevante din perioadele discutate pe care le voi cita în limba română folosind fie traduceri deja existente (cu trimiterile de rigoare), fie traduceri proprii; iar, în al doilea rând, voi face apel, acolo unde este cazul, la interpretări, analize și schematizări relevante din surse secundare al căror aport contribuie la clarificarea și identificarea unor aspecte argumentative centrale tezei de față. Pe lângă aceasta, pentru a facilita comunicarea unor idei referitoare la anumite etape ale lucrării, am făcut de asemenea apel la două figuri monocrome, construite de noi, care cuprind într-un mod ușor accesibil conceptele discutate în teză ca întreg sau în locul respectiv.

Acest aspect al cercetării humeene a religiei este poate cel mai puțin studiat în literatura de specialitate actuală internațională (și cu atât mai puțin în spațiul românesc), savanții din domeniu concentrându-se mai mult asupra aspectelor ce țin de filosofia religiei, adică de discuțiile humeene cu privire la fundamentele și explicațiile raționale ale religiei. Acest lucru este justificat de faptul că Hume a dedicat cea mai mare parte din scrierile sale argumentelor de acest tip. Printre autorii relevanți care s-au ocupat de gândirea lui Hume din punctul de vedere al filosofiei religiei se numără: Norman Kemp Smith, *The Philosophy of David Hume* (1941); Antony Flew, *Hume's Philosophy of Belief* (1961); G. A. Gaskin, *Hume's Philosophy of Religion* (1988).

Anumite direcții importante de cercetare a perspectivei naturaliste humeene au fost totuși oferite în diferite grade de S. J. Preus (*Explaining Religion: Criticism and Theory from Bodin to Freud*, 1996), R. A. Segal („Hume's natural history of religion and the beginning of the social scientific study of religion”, 1994), P. J. E. Kail (*Projection and Realism in Hume's Philosophy*,

2007), M. Malherbe („Hume’s Natural History of Religion”, 1995) și chiar R. Popkin (*The History of Scepticism: From Savonarola to Bayle*, 2003), savanți care recunosc rolul important avut de Hume în geneza studiilor moderne ale religiei.

De exemplu, Preus spune la începutul capitolului dedicat filosofului scoțian că Hume „este cel mai clar exemplu al trecerii conștiente de la o paradigmă teologică la una științifică în studiul religiei. Cu el se încheie în mod definitiv o linie critică și începe construcția unei teorii alternative. El credea că este posibil să explicăm religia în limitele «științei omului». În urmărirea acestui program, el a produs o critică a fiecăruia dintre fundamentele teologice pornind de la care fenomenele religiei fuseseră înțelese, explicate și legitimate până la vremea sa, pentru ca apoi să ofere explicații naturaliste proprii care au deschis calea pentru investigații științifice mai sistematice”.

Un alt exemplu este R. A. Segal, care la finalul articolului său, spune despre *Istoria naturală* humeană că „reprezintă o operă de pionierat nu doar datorită răspunsurilor pe care le oferă întrebărilor puse în discuție, ci, cu atât mai mult, datorită întrebărilor însele. [...] Hume încearcă să diferențieze ceea ce vor deveni întrebări ale științelor sociale de întrebările istoriei și filosofiei. Încercarea acestuia de a diferenția problema originii recurente de cea a originii istorice, problema efectului față de cea a intenției și mai ales problema explicației de cea a justificării, împreună cu distincția pe care o face între o abordare empirică și una non-empirică a acestor probleme, prefigurează emergența studiului științific al religiei”.

Din câte știu, nu există nici un studiu referitor la elementele care au prilejuit naturalismul metodologic aplicat de Hume fenomenului religios care să depășească nivelul de articol sau capitol de carte. Dacă astăzi aproape nici un manual sau studiu ce are ca subiect filosofia religiei nu poate omite discuțiile humeene ale argumentelor filosofice cu privire la Dumnezeu, liberul arbitru sau răul din lume, tot așa nici o expunere a dezvoltării antropologiei, psihologiei și sociologiei religiei nu cred că poate fi completă fără a aduce în discuție concepțiile humeene despre originea religiei „în natura umană”.

Așadar, în această teză voi urmări să identific și să clasific logic și cronologic cauze, procese și transformări din planul intelectual european care au făcut posibilă formularea naturalistă humeană și astfel nașterea cercetării moderne a religiei. În plus, voi căuta, în lumina delimitării proceselor de mai sus, să formulez într-un mod concis etapele și mecanismele din natura umană care, după Hume, au condus la apariția fenomenului religios.

Pe lângă argumentul precarității studiilor exhaustive cu privire la acest aspect al gândirii lui Hume și argumentul importanței avute de filosoful scoțian în dezvoltarea cercetării naturaliste moderne a religiei, mai putem adăuga și argumentul revirimentului la nivel filosofic și științific general din ultimii douăzeci de ani al studiului fenomenului religios (în această categorie intră studii precum *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion* (1995) de antropologul S. E. Guthrie; *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion* (2002) de antropologul S. Atran; *Religion Explained* (2002) de antropologul P. Boyer; *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society* (2003) de biologul D. S. Wilson; *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* (2005) de S. Harris; *The God Delusion* (2006) de biologul R. Dawkins). Un autor care se apropie extrem de mult de abordarea humeană este filosoful contemporan Daniel Dennett care poate fi considerat unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai acestui reviriment și care el însuși se consideră tributar ideilor formulate de Hume acum peste 250 de ani. Totodată, în același spirit al raportării la relevanța ideilor humeene în planul intelectual modern, pe parcursul lucrării, am căutat să aduc argumente și reformulări contemporane ale unor concepții din filosofia lui Hume, precum și o aplicare a unor principii metodologice (extrase din argumentul humean) de evaluare a afirmațiilor religioase referitoare la miracole la un caz relativ recent de vindecare miraculoasă înregistrată în localitatea Lourdes, Franța în a doua jumătate a secolului al douăzecilea.

În *Istoria naturală a religiei*, Hume operează o distincție între două direcții de cercetare a religiei: una care se raportează la „întemeierea ei pe rațiune”, iar cealaltă care urmărește „originea ei în natura umană”. Prima direcție este cea mai veche ținând, încă din epoca lui Platon, de interpretarea, argumentarea și cercetarea filosofică a religiei prin intermediul unei serii de concepte și argumente raționale ale căror avataruri din operele diferiților autori care s-au succedat până la Hume și după aceea, au constituit unele dintre cele mai folosite surse de fundamentare a argumentelor în favoarea existenței, planului și atributelor divinității. Cea de-a doua direcție, care constituie punctul focal de cercetare al lucrării de față, deși poate fi întrezărită în operele unui Lucrețiu sau unui Plutarh, este de dată relativ recentă, fiind rezultatul unor procese desfășurate pe mai multe planuri în secolele premergătoare Iluminismului care a prilejuit și a fost, am putea spune, prilejuit de gândirea lui Hume: este vorba despre abordarea naturalist reductionistă a fenomenului religios.

În conformitate cu distincția humeeană pomenită mai sus, am împărțit această lucrare pe două coordonate sau părți interdependente alcătuite din câte două capitole.

Astfel, *prima parte*, referitoare la *fundamentele raționale ale religiei*, conține o discuție a rolului rațiunii în raport cu religia în particular și a transformărilor suferite de filosofia religiei în general.

- a) **Primul capitol**, intitulat „Filosofia religiei: între rațiune și credință”, cuprinde, în primul rând, o expunere a conceptului de „filozofie a religiei” în sens modern, care este urmată apoi, în secțiunile care se succed, de o analiză diacronică a diferitelor roluri pe care le-a avut și a diferitelor transformări pe care le-a suferit rațiunea ca instrument de cunoaștere a realității, și a raporturilor pe care le-a avut cu religia în general și revelația sau credința în particular. Discuțiile din acest capitol fac referire astfel la „religia filosofică” platonice și la transformările pe care le-a suferit apoi în cadrul filosofiei lui Aristotel, a cărei cosmologie teleologică avea să influențeze gândirea europeană și creștinismul Evului Mediu. Următorul pas îl constituie o evaluare a raportului milenar dintre rațiune și credință sau revelație în cadrul gândirii medievale (creștine), raport stabilit inițial de Filon din Alexandria și preluat de Augustin și Boethius. În această secțiune a capitolului caut mai exact să stabilesc granițele și rolul acordat de teologii și filosofii medievali rațiunii în raport cu religia și revelația, și totodată argumentele raționale folosite de aceștia pentru a susține pe cale filosofică diferitele dogme religioase. Figurile la care fac referire aici sunt: Augustin, Pierre Abelard, Anselm de Canterbury, Abelard din Bath și Toma din Aquino. Următoarea secțiune, dedicată „religiei naturale”, urmărește parcursul rațiunii pe care l-au stabilit figuri precum René Descartes, Herbert de Cherbury, John Toland, Matthew Tindal, John Locke, care este continuată de o secțiune comparativă între universul medieval și cel modern.
- b) Cel de-**al doilea capitol**, intitulat „Hume și religia rațiunii” cuprinde, în prima secțiune, o analiză a două concepte importante din filosofia humeeană, cel de „rațiune” și cel de „credință”, și a relației dintre cele două. Următoarea secțiune, care este relativ cea mai cuprinzătoare din întreaga lucrare, introduce problemele religiei naturale sau ale religiei rațiunii, care cuprind argumente referitoare la *existența și attributele Dumnezeului unic, existența răului în lume, originea și natura universului*

sau *posibilitatea miracolelor*. Iar aceste argumente se împart, în limbaj modern, în argumente teleologice, argumente ale proiectului și argumente cosmologice, a căror vechime merge până la Platon. Următorul pas îl constituie o expunere, în două subsecțiuni, a două critici lumeene îndreptate împotriva probabilității miracolelor și împotriva plauzibilității argumentului proiectului, la care se adaugă și o discuție a contraargumentelor lumeene referitoare la incompatibilitatea dintre postularea unui Dumnezeu bun și faptul existenței răului în lume.

Cea de-a doua parte, referitoare la *fundamentele antropologice ale religiei*, cuprinde discuția centrală a acestei teze axată asupra elementelor precursore abordării naturaliste lumeene din tratatul intitulat *Istoria naturală a religiei*. Astfel, partea în discuție este divizată în două capitole, unul în care punctez ideile și procesele candidate ce stau la originea perspectivei lumeene, iar celălalt în care mă ocup în mod direct de concepția lumeenă despre originea religiei. Detaliind, lucrurile se prezintă astfel:

- a) În cel de-**al treilea capitol**, intitulat „Filosofia naturală și geneza studiului naturalist al religiei”, am introdus, ca primă secțiune, o distincție contemporană între două perspective, cea *naturalistă* și cea *supranaturalistă*, în abordarea fenomenului religios, distincție pe care Hume o prefigurează implicit în opera sa. Următoarea secțiune, numită „Noua știință”, stabilește în mod punctual principiile specifice Revoluției Științifice, particularizate în operele filosofilor naturaliști, precum Francis Bacon și Isaac Newton, care, după părerea mea, au avut statut de *cauză implicită* în formarea concepției naturaliste lumeene. La aceste principii se adaugă ceea ce eu numesc *cauze explicite*, care cuprind proiecte particulare de cercetare naturalistă a religiei printre care se numără: Jean Bodin, Herbert of Cherbury, Bernard Fontenelle, Giambattista Vico și John Trenchard.
- b) **Al patrulea și ultimul capitol**, intitulat „Hume și originea naturală a religiei”, analizează, în prima secțiune, conceptul de „istorie naturală” prezent în titlul tratatului lumeen. A doua secțiune discută asocierea religiei cu un fenomen natural și originea acestei asocieri. Următoarea secțiune, intitulată, simplu, „Originea religiei”, are în centru efectul al căror cauze încerc să le identific în secțiunile anterioare: discuția lumeenă a originii religiei în natura umană din tratatul *Istoria naturală a religiei*. Iar ultima secțiune, constituie o aducere la zi printr-o analogie între perioada

lui Hume și perioada contemporană, analogie axată asupra similitudinilor dintre metodologia și conceptele celor două perioade.

Toate cele patru capitole sunt urmate de Concluzii, unde recapitulez obiectivele urmărite și unde formulez punctual fiecare dintre procesele, cauzele și transformările pe care le-am identificat pe parcursul tezei și care au prilejuit cercetarea humeană (modernă naturalistă) a religiei.

Astfel, schematizând mult discuțiile din această lucrare, voi expune mai jos diferitele procese și transformări care au făcut posibilă analiza naturalistă humeană:

I. Conform primei coordonate (delimitată de prima parte a lucrării), critica humeană (sceptică „moderată”) a argumentelor raționale aflate la baza religiei naturale a fost posibilă tocmai datorită unui proces intelectual (printre ai cărui promotori principali se numără Descartes, Locke și deiștii în general) prin care fundamentele religiei au încetat să mai fie stabilite prin revelație (care avea ultimul cuvânt în orice dispută), ci prin „slujnica” acesteia – *rațiunea*. Astfel, prin faptul că argumentele credinței religioase au început să fie susținute și filtrate pe cale rațională, s-a putut totodată crea posibilitatea ca acestea să fie respinse pe aceeași cale rațională cu argumente a căror probabilitate poate fi cel puțin la fel de ridicată.

II. Conform celei de-a doua coordonate (delimitată de a doua parte a lucrării), naturalismul metodologic humean axat asupra originii fenomenului religios este expresia a cel puțin două cauze importante pe care le consider *implicite* și respectiv *explicite*.

- a) Cauzele implicite sunt reprezentate de filosofia naturală ale cărei transformări prilejuite de Revoluția Științifică au furnizat un model de cercetare naturalistă a cărei eficiență în studiul și clasificarea naturii a exercitat o atracție irezistibilă asupra unor filosofi și intelectuali ai secolului al șaptesprezecelea prin intermediul cărora modelul respectiv a fost readaptat pentru studiul societății și al naturii umane; și care astfel a condus la următorul set de cauze.
- b) Cauzele explicite sunt reprezentate de diferite proiecte individuale de cercetare naturalistă a (originii) religiei – proiecte realizate de Jean Bodin, Herbert of Cherbury, Bernard Fontenelle, Giambattista Vico și John Trenchard – asemănătoare până la un punct cu cercetarea humeană, pe care o precedă. Aceste proiecte individuale se diferențiază de perspectiva humeană în primul rând prin distincția operativă (afirmată mai mult sau mai puțin explicit) dintre religia „adevărată” și religia „falsă”, distincție practic absentă la Hume.

III. Al treilea aspect îl constituie un proces generat de schimbările petrecute în planul celor două coordonate de mai sus, în urma căreia conceptul de „religie” suferă două transformări interdependente care deschid calea către o abordare naturalist științifică a înclinațiilor și conceptelor religioase umane:

- a) O transformare este cea în cadrul căreia religia își schimbă rolul, devenind dintr-o *soluție* și un *mister* al existenței umane o *problemă* ce ține de natura umană care cere rezolvare prin instrumente pe care aceasta (religia) nu le-a fundamentat.
- b) Cealaltă transformare este cea conform căreia conceptul de religie suferă o „externalizare semantică radicală”, unde faptul religios, ca set de credințe personale, își pierde din relația nemijlocită și interioară cu omul, devenind mai curând un *obiect* de cercetare alcătuit dintr-un set de înclinații și atitudini analizabile structural.

Toate aceste trei aspecte au contribuit la ceea ce astăzi am numi „reducționismul” humean de analiză a fenomenului religios, prin care filosoful scoțian limitează orizontul de identificare a cauzelor acestuia în zona de cuprindere a experienței și observației empirice – în acest caz, psihicul uman. În acest sens, Hume a operat un transfer al unui concept utilizat în filosofia naturală, cel de „istorie naturală”, folosit inițial cu referire la lumea naturală (minerală, vegetală și animală), pe care l-a aplicat la nivel uman, realizând practic o istorie teoretică a formării ideii de divinitate în mintea umană. Prin acest demers, Hume avea o justificare practică și teoretică anterioară (furnizată de activitățile taxonomiștilor, biologilor și fizicienilor secolului al șaptesprezecelea) pentru o analiză reducționistă a primelor manifestări ale ideilor și trăirilor religioase, analiză pe care însă o proiectează într-un trecut ipotetic reconstituit prin intermediul rațiunii, experienței și introspecției.

Acest proces nu ar fi fost posibil fără exercițiul unei distanțări epistemice sau a unei obiectivizări a fenomenului studiat la fel cum se întâmplă și în cazul filosofului naturalist atunci când acesta studiază o rocă, o plantă sau un animal. În acest mod, fenomenul religios poate fi încadrat și astfel analizat în limitele legilor naturale, în speranța că se vor obține rezultate la fel de exacte cum sunt cele obținute de filosofia naturală.

Bibliografie

Bibliografie primară

Adelard of Bath, Conversations with His Nephew, Charles Burnett ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

ALEMBERT, J. Le Rond d', *Preliminary Discourse to the Encyclopedia of Diderot*, tr. R. N. Schwab, University of Chicago Press, Chicago, 1995.

ANSELM, *De ce s-a făcut Dumnezeu om*, tr. E. Grosu, Ed. Polirom, Iași, 1997.

ANSELM, *Proslogion*, tr. Gh. Vlăduțescu, Editura Științifică, București, 1997.

ARISTOTEL, *Despre suflet*, tr. Al. Baumgarten, Ed. Humanitas, București, 2005.

ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, tr. S. Petecel, e. IRI, București, 1998.

ARISTOTEL, *Metafizica*, tr. A. Cornea, Ed. Humanitas, București, 2007.

ARISTOTLE, *On the Parts of Animals*, tr. James G. Lennox, Oxford University Press, Oxford, 2004.

ATRAN, S., *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

AUGUSTIN, Sf., *De doctrina christiana*, tr. M. Ciucă, Ed. Humanitas, București, 2002.

AUGUSTIN, Sf., *De libero arbitrio*, tr. Gh. I. Șerban, Ed. Humanitas, București, 2004.

BACON, F., *Noul organon*, tr. N. Petrescu și M. Florian, Editura Academiei, 1957, București.

BOETHIUS, *The Theological Tractates and The Consolation of Philosophy*, tr. H.F. Stewart, E.K. Rand și S.J. Tester, Harvard University Press, Cambridge, 1978.

BOYER, P., *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*, Basic Books, New York, 2001.

BUFFON, Georges-Louis Leclerc comte de, *From Natural History to the History of Nature: Readings from Buffon and His Critics*, J. Lyon and P. R. Sloan (tr. și ed.), Notre Dame, 1981.

CALVIN, J., *Institutes of the Christian Religion*, tr. F. L. Battles, The Westminster Press, U.S., 1960.

CICERO, M. T., *Despre divinație*, tr. G. Haja și M. Paraschiv, Ed. Polirom, Iași, 1998.

DARWIN, C., *Originea speciilor*, tr. Ion E. Fuhn, Editura Academiei, 1957.

- DENNETT, D., *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Penguin Books, 2006.
- DESCARTES, R., *Meditații metafizice*, tr. Ion Papuc, Ed. Crater, București, 1997.
- EMPIRICUS, S., *Opere filozofice*, tr. Aram M. Frenkian, Ed. Academiei, București, 1965.
- FONTENELLE, B., *Histoire des Oracles*, Paris, 1908.
- From Natural History to the History of Nature: Readings from Buffon and His Critics*, J. Lyon and P. R. Sloan (tr. și eds.), Notre Dame, 1981.
- HOBBS, T., *Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill*, tipărit pt. Andrew Crooke, Londra, 1651.
- HUME, D., *A Dissertation on the Passions. The Natural History of Religion. A Critical Edition*, T. Beauchamp (ed.), Oxford University Press, Oxford, 2007.
- HUME, D., *A Treatise of Human Nature*, David F. and Mary J. Norton (eds.), Oxford University Press, Oxford, 2000.
- HUME, D., *An Enquiry Concerning Human Understanding*, T. Beauchamp (ed.), Oxford University Press, Oxford, 2001.
- HUME, D., *An Enquiry concerning the Principles of Morals: A Critical Edition*, T. Beauchamp (ed.), Oxford University Press, Oxford, 2006.
- HUME, D., *Cercetare asupra intelectului omenesc*, tr. M. Flonta, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- HUME, D., *Dialogues Concerning Natural Religion*, Dorothy Coleman (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- KANT, I., *Religia doar în limitele rațiunii*, tr. intr. și note Rodica Croitoru, Ed. ALL, București, 2007/2008.
- LAPLACE, P. S., *A philosophical essay on probabilities*, tr. F. W. Truscott și F. L. Emory, John Wiley & Sons, New York, 1902.
- LOCKE, J., *Eseu asupra intelectului omenesc*, 2 vol., tr. Teodor Voiculescu, Editura Științifică, București, 1961.
- LUCRETIUS, *On the Nature of Things*, tr. M. F. Smith, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge, 2001.
- Lucretius: On the Nature of Things*, tr. W. H. D. Rouse, Loeb Classical Library, 1975.
- MORE, H., *Antidote Against Atheisme*, tipărit de R. Daniel, Londra, 1653.
- NEWTON, I., *Mathematical Principles*, tr. Andrew Motte și Florian Cajori, University of California Press, Berkeley, 1932.

- PLATON, *Opere I*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1974.
- PLATON, *Opere II*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- PLATON, *Opere VII*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1993.
- Plutarch's Moralia*, tr. F. C. Babbitt, vol. II, Harvard University Press, Londra, 1928.
- PROCLOS, *Elemente de teologie*, tr. Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2007.
- PROCLUS, *On the Existence of Evils*, tr. Jan Opsomer and Carlos Steel, Cornell University Press, 2003.
- Scrieri ateiste*, tr. D. Oroveanu, Editura Științifică, București, 1966.
- The Philosophical Works of Francis Bacon*, tr. Ellis & Spedding, Routledge, 2011.
- The Philosophical Writings of Descartes*, J. Cottingham, R. Stoothoff și D. Murdoch (tr.), Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- The Summa Theologica of St. Thomas Aquinas*, tr. Fathers of the English Dominican Province, Christian Classics, 1981.
- TILLICH, P., *Dinamica credinței*, tr. S. Vârtoș, Ed. Herald, București, 2007.
- TINDAL, M., *Christianity as old as the creation or, the gospel, a republication of the religion of nature*, ed. a II-a, 1732.
- TOLAND, J., *Christianity Not Mysterious*, Londra, 1696.
- TOMA, *Summa Theologica*, tr. C. Bejan et. al., Ed. Polirom, Iași, 2009.
- TRENCHARD, J., *The Natural History of Superstition*, 1709.
- VICO, G., *Știința nouă*, tr. Nina Façon, Ed. Univers, București, 1972.

Bibliografie secundară

- ALSTON, W. P., „What Euthyphro Should Have Said”, în *Philosophy of Religion: A Reader and Guide*, William Lane Craig (ed.), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2002.
- ANGHEL, Al., „Hume on Miracles and the Lourdes Phenomenon”, *The Scientific Journal of Humanistic Studies*, Mar 2012, vol. 4 Issue 6, pp. 25-32.
- ANGHEL, Al., „The Natural Origin of Religion: David Hume and Contemporary Theories”, *The Scientific Journal of Humanistic Studies*, 8/year 5/March (2013), pp. 19-26.
- BAGGINI, J., *Atheism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- BARNES, J., *Aristotle*, Oxford University Press, Oxford, 1982.

- BARRETT, J., „Exploring the Natural Foundations of Religion”, *Trends in Cognitive Science*, vol. 4 (2000), pp. 29-34.
- BAUMGARTEN, Al., *Sfântul Anselm și conceptul ierarhiei*, Ed. Polirom, Iași, 2003.
- BERMAN, D., *A History of Atheism in Britain: From Hobbes to Russell*, Routledge, 1990
- BONOMI, U. P., *Under The Cope of Heaven*, Oxford, New York, 1986.
- British Philosophy and the Age of Enlightenment*, Stuart Brown (ed.), Routledge, Londra, 1996.
- BROAD, C. D., „Hume's Theory of the Credibility of Miracles”, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 17 (1916-1917), pp. 77-94.
- BRYSON, G., *Man and Society: The Scottish Inquiry of the Eighteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1945.
- BUCKLEY, M., *At the Origins of Modern Atheism*, New Haven, 1987.
- BYRNE, J. M., *Religion and the Enlightenment: From Descartes to Kant*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1997.
- CAPALDI, N., „Hume's Theory of the Passions”, în *Hume: A Re-evaluation*, D. W. Livingston și J. T. King (eds.), Fordham, New York, 1976.
- CHARLESWORTH, M., *Philosophy and Religion: From Plato to Postmodernism*, Oneworld Publications, Oxford, 2002.
- CHOMSKI, N., „Linguistics and cognitive science: Problems and mysteries”, în *The Chomskyan Turn*, A. Kasher (ed.), Basil Blackwell, Oxford, 1991, pp. 26-53.
- COHEN, H.F., *The Scientific Revolution: A Historiographical Inquiry*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- COLLINGWOOD, R. G., *Ideea de natură*, tr. Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2012.
- COYNE, J. A., *Why Evolution Is True*, Viking, New York, 2009.
- CROMER, A., *Uncommon Sense: The Heretical Nature of Science*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- DACEY, A., *The Secular Conscience. Why Belief Belongs in Public Life*, Prometheus Books, New York, 2008.
- DALES, C., *The Scientific Achievement of the Middle Ages*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1973.
- DASTON, L., și Stolleis, M., „Nature, Law and Natural Law in Early Modern Europe”, în *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe: Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy*, ed. L. Daston și M. Stolleis, Ashgate Publishing Company, Burlington, Vermont, 2008.

- DAWKINS, R., *Gena egoistă*, tr. D. Crăciun, Ed. Tehnică, București, 2001.
- DEAR, P., *Inteligibilitatea naturii*, tr. Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2012.
- DENNETT, D., *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*, Penguin Books, Londra, 1995.
- DENNETT, D., *The Intentional Stance*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1987.
- DIÈS, A., *Autour de Platon*, II, Paris, 1927.
- DUPRÉ, L., *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, Yale University Press, Londra, 2004.
- FIESER, J., *Early Responses to Hume's Life and Reputation*, 2 vols., Thoemmes Press, Bristol, 2003.
- FLEW, A., *Hume's Philosophy of Belief*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1961.
- FOGELIN, R. J., *A Defense of Hume on Miracles*, Princeton University Press, Princeton, 2003.
- FORCE, J. E., „Hume and the Relation of Science to Religion among Certain Members of the Royal Society”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 45, No. 4 (Oct. - Dec., 1984), pp. 517-536.
- FOX, Ch., *Inventing Human Science: Eighteenth-century Domains*, University of California Press, 1995.
- FRAENKEL, C., *Philosophical Religions From Plato to Spinoza: Reason, Religion, and Autonomy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- GALE, M. R., *Myth and Poetry in Lucretius*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- GARRETT, D., „Hume on Testimony concerning Miracles”, în *Reading Hume on Human Understanding: Essays on the First Enquiry*, Peter Millican (ed.), Oxford University Press, 2002.
- GASCOIGNE, J., „The Study of Nature”, *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, K. Haakonssen (ed.), Cambridge University Press, New York, 2006.
- GASKIN, J.C.A., „Hume on Religion”, în *The Cambridge Companion to Hume*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- GASKIN, J.C.A., *Hume's Philosophy of Religion*, Palgrave Macmillan, 1988.
- GAY, P., *The Enlightenment: An Interpretation*, Vintage Books, New York, 1966.
- GERRISH, B. A., „Natural and Revealed Religion”, în *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, vol. 2, ed. Knud Haakonssen, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- GILSON, E., *Reason and Revelation in the Middle Ages*, Charles Scribner's Sons, NY, 1939.
- GODFREY-SMITH, P., *Teorie și realitate*, tr. Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2012.

- GORMAN, M. M., „Hume’s Theory of Belief”, *Hume Studies*, XIX, 1 (April, 1993), pp. 89-101.
- GRANT, E., *God and Reason in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- GRIFFITHS, P. J., „Nontheistic Conceptions of the Divine”, în *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, (ed.) William J. Wainwright, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- GUIMARÃES, L., „Skepticism and Religious Belief in A Treatise of Human Nature”, în *Skepticism in the Modern Age: Building on the Work of Richard Popkin*, J. R. M. Neto, G. Paganini și J. Ch. Laursen (eds.), Brill, Leiden, 2009.
- GUTHRIE, S.E., *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- GUTHRIE, S.E., „Anthropological Theories of Religion”, *The Cambridge Companion to Atheism*, Michael Martin (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- HANKINS, Th. L., *Science and the Enlightenment*, Cambridge University Press, 1989.
- HARRIS, R., *Lourdes: Body and Spirit in the Secular Age*, Penguin, 2000.
- HARRISON, P., *'Religion' and the Religions in the English Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- HAZARD, P., *Criza conștiinței europene 1680-1715*, tr. Sanda Șora, Ed. Humanitas, București, 2007.
- HENRY, J., *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, Palgrave Macmillan, 2002.
- HICK, J. (2006), *Noua frontieră a religiei și științei*, tr. Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2012.
- HICK, J., *Evil and the God of Love*, Harper & Row, New York, 1977.
- KAIL, P.J.E., *Projection and Realism in Hume’s Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- LAIRD, J., *Hume's Philosophy of Human Nature*, Methuen & Co., Londra, 1932.
- LANCASTER, J. A. T., „Natural Histories of Religion: A (Baconian) «Science»?”, *Perspectives on Science*, vol. 20, no. 2 (2012), pp. 246-267.
- LIVINGSTON, D., *Philosophical Melancholy and Delirium: Hume’s Pathology of Philosophy*, University of Chicago Press, Chicago, 1998.
- LOFTUS, E. F., „Eyewitnesses: Essential but Unreliable”, *Psychology Today*, 18/2 (feb. 1984).
- LOVEJOY, A. O., *Marele lanț al ființei: istoria ideii de plenitudine de la Platon la Schelling*, tr. Diana Dicu, Ed. Humanitas, 1997.
- MAGNATI, M., *David Hume: l'anatomia della religione*, Firenze Atheneum, 1994.

- MALHERBE, M., „Hume’s Natural History of Religion”, *Hume Studies*, XXI, 2 (1995), pp. 255-274.
- MALHERBE, M., „Reason”, în *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, vol. 1, ed. Knud Haakonssen, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- MANUEL, F.E., *The Eighteenth Century Confronts the Gods*, Harvard University Press, Cambridge, 1959.
- MARNHAM, P., *Lourdes: A Modern Pilgrimage*, William Heinemann Ltd., Londra, 1980.
- MARTIN, M., *Atheism: A Philosophical Justification*, Temple University Press, Philadelphia, 1990.
- MASON, S. F., „Science and Religion in Seventeenth-Century England”, în *The Intellectual Revolution of the Seventeenth Century*, ed. Charles Webster, Routledge, 1974.
- MAWSON, T. J., „The Euthyphro Dilemma”, *Think*, 7, 20 (Winter 2008), pp 25-33.
- MCKINNON, A., „Miracle”, *American Philosophical Quarterly* 4, 4 (October 1967), pp. 309-310.
- MEEKER, K., *Hume’s Radical Scepticism and the Fate of Naturalized Epistemology*, Palgrave Macmillan, 2013.
- MULSOW, M., „Antiquarianism and Idolatry: The Historia of Religions in the Seventeenth Century”, în *Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, Gianna Pomata și Nancy G. Siraisi (eds.), MIT Press, Cambridge, MA, 2005.
- MURDOCH, J., „The Analytic Character of Late Medieval Learning: Natural Philosophy Without Nature”, în *Approaches to Nature in the Middle Ages*, ed. Lawrence D. Roberts, Center for Medieval & Early Renaissance Studies Binghamton, NY, 1982.
- MURRAY, M. J., & Rea. M., *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- MUSCĂ, V., *Iluminism și istorism*, Ed. Grinta, Cluj-Napoca, 2008.
- NATHANSON, S., *The Ideal of Rationality*, Open Court, 1994.
- O’CONNOR, D., *Routledge Philosophy Guide Book to Hume on Religion*, Routledge, Londra, 2001.
- OPPY, G., *Arguing about Gods*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- OWEN, D., *Hume’s Reason*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- PALS, D. L., *Eight Theories of Religion*, Oxford University Press, ed. a II-a, 2006.
- PALUCH, S., „Hume and the Miraculous”, *Dialogue*, 5, 1966-7, pp. 61-65.

- PENELHUM, T., „Natural Belief and Religious Belief in Hume's Philosophy”, *The Philosophical Quarterly*, vol. 33, No. 131 (apr., 1983), pp. 166-181.
- PEREBOOM, D., „Early Modern Philosophical Theology”, în *A Companion to Philosophy of Religion*, ed. P. Quinn and C. Taliaferro, Blackwell, Oxford, 1997.
- POPKIN, R. H., „David Hume: His Pyrrhonism and His Critique of Pyrrhonism”, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 1, No. 5 (Oct., 1951), pp. 385-407.
- POPKIN, R. H., *The History of Scepticism: From Savonarola to Bayle*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- PREUS, J. S., „Religion and Bacon's New Learning: From Legitimation to Object”, în *Continuity and Discontinuity in Church History*, F. Forrester Church și Timothy George (eds.), Brill, Leiden, 1979.
- PREUS, S.J., *Explaining Religion*, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1996.
- RANDI, J., *The Faith-Healers*, Prometheus Books, New York, 1989.
- RAY, D.W., *The God Virus: How Religion Infects Our Lives and Culture*, IPC Press, 2009.
- ROUX, S., „Controversies on Nature as Universal Legality (1680–1710)”, în *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe: Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy*, ed. L. Daston și M. Stolleis, Ashgate Publishing Company, Burlington, Vermont, 2008.
- SEARLE, J., *Mintea: scurtă introducere în filosofia minții*, tr. I. Cojocaru, Ed. Herald, București, 2013.
- SEGAL, R. A., „Reductionism in the Study of Religion”, în *Religion and Reductionism: Essays on Eliade, Segal, and the Challenge of the Social Sciences for the Study of Religion*, Brill Academic Pub, Leiden, 1994.
- SEGAL, R.A., „Hume's natural history of religion and the beginning of the social scientific study of religion”, *Religion*, 24:3 (1994), pp. 225-234.
- SHAPIN, S., and Simon S., *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1985.
- SHEEHAN, J., „Sacred and Profane: Idolatry, Antiquarianism, and the Polemics of Distinction in the Seventeenth Century”, *Past & Present* 192 (2006), pp. 35-66.
- SIORVANES, L., *Proclus: Neo-Platonic Philosophy and Science*, Yale University Press, Londra, 1996.
- SMITH, N. K., „The Naturalism of Hume (I)”, *Mind*, vol. 14, No. 54 (Apr., 1905), pp. 149-173.
- SMITH, N. K., *The Philosophy of David Hume*, Macmillan, Londra, 1941.
- SMITH, W. C., *The Meaning and End of Religion*, Fortress Press, 1991.

- SORABJI, R., *Necessity, Cause and Blame: Perspectives on Aristotle's Theory*, University Of Chicago Press, Chicago, 2006.
- SPENCER, L. și Krauze, A., *Introducing the Enlightenment*, Totem Books, New York, 1997.
- SPRAGUE, E., „Hume, Henry More and the Design Argument”, *Hume Studies* 14:2 (1988), pp. 305-327.
- SPRUIT, L., „Albert the Great on the Epistemology of Natural Science”, în *Erfahrung und Beweis. Die Wissenschaften von der Natur im 13. und 14. Jahrhundert: Experience and Demonstration. The Sciences of Nature in the 13th and 14th Centuries*, ed. Al. Fidora, Oldenbourg Akademieverlag, Berlin, 2007.
- STANLEY, P., „The Scepticisms of David Hume”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 32, No. 16 (Aug. 1, 1935), pp. 421-431.
- STAUSBERG, M., „There is life in the old dos yet: an introduction to contemporary theories of religion”, *Contemporary Theories of Religion: A Critical Companion*, Routledge, 2009.
- STRENSKI, I., *Thinking About Religion: An Historical Introduction to Theories of Religion*, Wiley-Blackwell, 2006.
- STROUMSA, G. G., *A New Science: The Discovery of Religion in the Age of Reason*, Harvard University Press, Cambridge, 2010.
- SUDERMAN, J. M., *Orthodoxy and Enlightenment: George Campbell in the Eighteenth Century*, McGill's University Press, Montreal, 2001.
- SWINBURNE, R., *The Coherence of Theism*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- TALIAFERRO, C., *Evidence and Faith: Philosophy and Religion since the Seventeenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- TWEYMAN, S., „Natural Evil and an Infinite Benevolent Designer”, *The Problem of Evil: An Intercultural Exploration*, S. A. Wawrytko (ed.), Rodopi Bv Editions, 2000.
- ULANOWICZ, R. E., *A Third Window: Natural Life Beyond Newton and Darwin*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2009.
- WESTFALL, R., *Science and Religion in Seventeenth-Century England*, Archon Books, Hamden, Connecticut, 1970.
- WOLPERT, L., *The Unnatural Nature of Science*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992.
- YANDELL, K. E., *Hume's „Inexplicable Mystery”*, Temple University Press, Philadelphia, 1990.
- YANDELL, K.E., „Hume's Explanation of Religious Belief”, *Hume Studies*, V, 2 (Nov., 1979), pp. 94-109.

ZIMAN, J., *Reliable Knowledge: An Exploration of the Grounds for Belief in Science*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.